

MEMLÜK TARİHÇİLİĞİNE GENEL BİR BAKIŞ

Samira Kortantamer

Mısır ve Suriye'ye hükmeden Türk Memlûklar (1250-1517) Ortadoğu'da siyasi ve kültürel bakımdan önemli bir rol oynamış bulunmaktadır. Moğolları 1260'ta Ayn Câlût'ta yenen Memlûklar, Abbasilerin yıkılmış olan metropolü Bağdat'ın yerine Kahire'yi bilim ve sanat merkezi haline getirdiler. Kahire o zamandan beri İslam dünyasında önemli bir yere sahiptir. Memlûkların ikibuçuk yüzyıl süren saltanatı zamanında pek çok tarih eseri yazılmıştır. İslam tarihinde ilk defa bir dönemde bu kadar çok sayıda tarih eseri ortaya çıkmış; Memlûklardan sonra bu eser enflasyonu birden bire durmuştur(1).

Batı ve Doğu'da bilim adamları, zengin Memlûk tarih eserleri ile son yıllarda daha fazla ilgilenmeye başladılar. Çok sayıdaki bu eserlerin bazılarının edisyonu ve Batı dillerine çevirisi yapıldı. Böylece kitap haline gelen bazı el yazmaları ve bunların tercümeleri Arapça bilmeyenlere de açılmış oldular. Bunun yanında Memlûk tarih eserlerinin birbirleriyle karşılaştırmasını yapmak ve aralarındaki ilişkileri, yani orijinalite durumunu araştırmak gerekmektedir. Bu alanda en çok D.P. Little(2) ve U. Haarmann(3) emek vermiş bulunmaktadır.

İslamla beraber Arap tarihçiliğinin iki ana türü, umumî tarih ve biyografik eserler ortaya çıkıp geliştiler. Memlûk tarihçiliğinde en çok sevilen tarih tipi bu iki türün karışımından oluşan "*al-Havâdis vel-Vefeyât*"tı. Bu türde yazılan eserlerin bazıları genel tarih, yani yaratılışla başlayan tarih biçiminde kaleme alınmıştır; en önemli temsilcileri şöyle sıralanabilir: An-Nuveyrî(4) (ö. 732/1331/32), İbna'd-Davâdârî(5)

- 1) Ayalon bu ilgi çekici durum için şöyle bir açıklama getirir: O zamana kadar güçlü bir imparatorluğun merkezi olan Mısır, Osmanlılara yenilince daha büyük bir imparatorluğun eyaleti haline düşmüştür. Bir başka önemli neden de çok büyük sayıda tarih eserinin Kahire'den İstanbul'a nakledilmesinde yatar; bkz. David Ayalon, "The Historian Al-Jabartî", *Historians of the Middle East* (nşr. Bernard Lewis/P.M. Holt), London 1962. s. 391-392,
- 2) Little, Donald Presgrave, *An Introduction to Mamlûk Historiography, An Analysis of Arabic Annalistic and Biographical Sources for the Reign of al-Malik an-Nâsir Muhammad ibn Qalâ'ûn*, Freiburger Islamstudien, No. 2, Wiesbaden 1970.
- 3) Haarmann, Ulrich, *Quellenstudien zur frühen Mamlukenzeit, Islamkundliche Untersuchungen*, No. I, Freiburg 1969.
- 4) An Nuveyrî, Şihâbe'd Dîn, *Nihâyet al-Arab fî funûn al-adab*.
- 5) İbna'd-Davâdârî, Ebû Bekr; *Kanz ad-durâr ve-Câmi' al-gurârî Durar atticân ve gurar tavârih al-azmân*.

(ö. 1336'dan sonra), az-Zehabî(6), Ebû'l-Fidâ(7) (ö. 732/1331), İbn Kesîr(8) (ö. 775/1373-74), İbn Şâkir al-Kutubî(9) (ö. 764/1362-63), İbna'l-Furât(10) (ö. 808/1495) İbn Haldûn(11) (ö. 1406), İbn Dukmak(12) (ö. 1407), al-Makrîzî(13) (ö. 1442), al-Aynî(14) (ö.1451), İbn Tagribirdî(15) (ö. 1469), as-Suyûtî(16) (ö. 1505) ve İbn İyâs(17) (ö. 1524). Bazı tarihçiler ise zeyiller yazdılar. Söz gelişi al-Yunûnî(18) (ö. 726/1325-26) Sibte b. al-Cevzî'nin "*Mir'ât az-Zamân*"ına, Mufaddal b. Ebî'l-Fadâil(19) (ö. 1358'den sonra) al-Mekîn'in "*al-Mecmû' al-Mubârek*"ine, al-Cezerî(20) (ö. 739/1338) Şeyh İmâda'd-dîn al-İsfahânî'nin "*Bustân al-Havâdis*"ine ve al-Birzâlî(21) (ö. 739/1339) Ebû Şâme'nin "*Kitâbe'r-Ravzatayn*"ına birer zeyil yazdılar. Bir başka tarihçi grubu da yalnız bir devreyi içeren eserler verdiler: Baybars' l-Mansûrî'nin (ö. 725/1324-25) "*at-Tuhfa al-Mulûkiyya fî d-Davla at-Turkiyye*" ve İbn Habîb'in (ö. 779/1377) "*Durrat al-Aslâk fi Davlata'l-Atrâk*" adlı eserleri gibi.

Memlûk tarihçileri tarafından en çok tercih edilen "*al-Havâdis vel-Vefeyât*" türü belli bir şemaya göre tertiplenmişti. Bu, senelere göre düzenlenen şema, klasik Arap tarihçiliğinin devamını teşkil eder. Eser her yılki halifenin, sultanın, vezirin, kadıların, emirlerin, kâtiplerin, komutanların ve yabancı ülkelerin hükümdarlarının adlarını sayarak başlar. Bazılarında ise her yıl değil, birkaç yılda bir ayrıntılı bir liste verilip öbür yıllarda "Halife, sultan, vezir ve yüksek memurlar görevlerine devam ettiler." sözleriyle yetinilir. Bu, "*al-Havâdis vel-Vefeyât*" türü eserlerde her yılın olayları kronolojik olarak ayların sıralanmasına göre verilmektedir. Her hadise bir paragraf oluşturur ve her paragraf "*ve-fîha*" (=ve o yılda) sözleriyle başlar. Olaylardan sonra vefeyât yani o yılda ölenlerin listesi gelir. Vefeyât bölümünde kişilerin doğum ve ölüm a-

6) Az-Zehabî, Şemse'd-dîn, *Târîhe'l-İslâm*.

7) Ebû'l-Fidâ, Al-Melike'l-Mücyed, *Al-Muhtasar fi târihi'l-beşer*.

8) İbn Kesîr, Abdullah: *Al-Bidâya ven-nihâye fî't-târîh*.

9) İbn Şâkire'l-Kutubî, Muhammed, *Uyûna't-tevârih*.

10) İbna'l-Furât, Nâsire'd-dîn, *Târîhe'd-duvel vel-mulûk*.

11) İbn Haldûn, Abda'r-Rahmân, *Kitâba'l-İber ve divâne'l-mubtedâ vel-haber fi eyyame'l-Arab vel-Acem vel-Berber*.

12) İbn Dukmak, Sârîma'd-dîn, *Nuzhata'l-anâm fi târiha'l-İslâm; Al-Cevhere's-samîn fi siyere'l-hulefâ ves-selâtin*.

13) Al-Makrîzî, Ahmed b. Ali, *Kitâbe's-sulûk li-mâ rifet duvele'l-mulûk*.

14) Al-Aynî, Bedre'd-dîn, *Ikda'l-cumân fi târih ehle'z-zemân*.

15) İbn Tagribirdî, Ebû'l-Mehâsin; *Al-Manhala's-sâfi vel-mustavfi ba'd al-vâfi*.

16) As-Suyûtî, Ebû'l-Fazl, *Târîhe'l-hulefâ*.

17) İbn İyâs, Muhammed b. Ahmed, *Bedâi'a'z-zuhûr fi vekâi'a'd-duhûr*.

18) Al-Yunûnî, Kutbe'd-dîn, *Zeyl mir'âte'z-zemân*.

19) Mufaddal b. Ebî'l-Fadâil, *An-Nahce's-sadid ved-durra'l-farid fi mâ ba'd târih İbni'l-Amid*.

20) Al-Cezerî, Şemse'd-dîn Muhammed, *Havâdis'e'z-zemân*.

21) Al-Birzâlî, Alama'd-dîn, *Al-Muktafâ li-târîhi'ş-Şehy Şihâbe'd-dîn Ebî Şâme*.

rihleri, önem i görevleri (mevkileri) ve hayatları hakkında bilgi verilir. Bu bilgiden yararlanarak kişilerin kendi toplumlarındaki yerleri -siyasî ve kültürel- ve toplumlarına katkıları konusunda bir fikir edinmek mümkündür.

Bazı Memlûk tarihçileri, bu geleneksel kalıbın dışına çıkmayı denemişlerdir. Al-Birzâlî, "al-Muktafâ li-Târih aş-şeyh şikâba'd-dîn Ebî şâma" adlı eserinde hâdiseleri aylara göre sıralayıp vefeyâtı her ayın içinde verir. Az-Zehcî ise "Târihe'l-İslâm" adlı eserinde Hicret'in ilk yetmiş yılını onar yıllık bölümler (tabakât) halinde yazar. Baybars'ın Mansûrî'nin "Zubdetel-Fikra fi Târihe'l-Hicra" ve al-Birzâlî'nin "Muhtasare'l-Mi'a as-Sâbi" adlı eserleri yüzyıllara göre düzenlenmiştir.

Memlûk tarih eserlerinin iç yapısında çeşitli özellikler göze çarpar. Tarihçilerin kullandıkları dil ve üslup(22) "Orta Arapçayı" (23) temsil etmektedir. 13. yüzyıla kadar yazılan eserlerde kullanılan Arapça klasik fasih Arapçaydı. Aynı zamanda gelişen çeşitli Arap lehçeleri yazı diline girmemişlerdi. Bu durum Memlûklar zamanında değişir. Günlük konuşmanın ve yerel şivelerin unsurları tarih eserlerine girerler. Söz gelişi, al-Cezerî'nin dilinden Suriyeli olduğu anlaşılır, İbne'd-Davâdârî'nin dili ise onun Mısırlı olduğunu gösterir. Bu, "Orta Arapça" olarak adlandırılan ilgi çekici dil olayının araştırılması açısından Memlûk tarih eserleri değerli kaynaklar oluşturmaktadırlar.

Tarih eserlerindeki bu dil ve üslup gelişmeleriyle birlikte Arap tarihçiliğinde daha öncede kullanılan "nukat", yani anekdotlar, Memlûklarda artış göstermektedirler. Tarih olaylarının arasına serpilen bu anekdotlar esere anlatımı canlandırmak için katılmışlardır ve o devrin toplum ve kültür hayatını yansıtır. Nukat'tan başka, "al-acâ'ib vel-garâ'ib" adı altında ilgi çekici ve garip şeylerden bahsedilir. Rüyalardan, faldan, geleceği söylemekten, sayıların ve harflerin büyüünden (=Kabbalistik) söz eden bu bölümler okuyucuların ilgisini çekmekteydi. Klasik Arap tarihçiliğinde yeri olmayan "gariplikler" halk bilimi araştırmaları açısından değer taşımaktadırlar(24).

Memlûk tarih eserleri, seçilen konulardan anlaşıldığı gibi, geniş bir okuyucu kit-

22) Memlûk tarihçilerin dil özellikleri için bkz. U. Haarmann, "Quellenstudien zur frühen Mamlukenzeit", s. 204-205; Barbara Schafer, "Beitraege zur mamlukischen Historiographie nach dem Tode al-Malik an-Nâsirs. Mit einer Teiledition der Chronik Şams ad-Dîn, aş-Şucâ'is" *İslamkundliche Untersuchungen*, No. 15, Freiburg 1971, s. 112-115; Samira Kortantamer, "Aegypten und Syrien zwischen 1317 und 1341 in der Chronik des Mufaddal b. Abî'l-Fadâ'il", *İslamkundliche Untersuchungen*, No. 23, Freiburg 1973, s. 42-46.

23) "Orta Arapça" hakkında bkz. Joshua Blau: "The Importance of Middle Arabic Dialects for the History of Arabic", *Scripta Hierosolimitana*, Cilt 9 (1961), s. 206-228.

24) Memlûk tarihçiliği ile klasik Arap tarihçiliği arasındaki ilişkiler hakkında bkz. Ulrich Haarmann, "Auflösung und Bewahrung der klassischen Formen arabischer Geschichtsschreibung in der Zeit der Memlûken", *ZDMG*, Cild 121/1 (1971), s. 46-60.

lesine hitabetmektedirler ve onun zevkine göre yazılmışlardır. Memlûklar zamanında yazılan çok sayıda tarih eserinin varlığı bu düşünceyi desteklemektedir.

Tarih eserlerinin bolluğu Memlûk tarihçiliği hakkında iki ana soruyu akla getirmektedir: Bu eserler kimler tarafından yazılmıştır ve eserler arasındaki ilişkiler nasıldır? Arap tarihçiliğinde 11. yüzyıla kadar eserler genellikle hadislerle uğraşan bilim adamları tarafından yazılmıştı. Fâtımîler ve Eyyûbîlerde "munşi" de tarih eserleri yazanlar arasına girmeye başladı. Memlûklarda ise tarih yazarlığının daha da yayıldığını görüyoruz. Tarih eserleri geniş bir okuyucu kitlesi tarafından istenildiği için toplumun çeşitli kesimlerinden kişiler kaleme sarıldılar. Küçük memurlardan ve subaylardan oluşan bu yeni tarihçiler, o yönde eğitim görmeden, basit bir dille kendi zamanlarının olaylarını yazmaya başladılar. Bu gurupta şunlar sayılabilir. İbnâ'd-Davâdârî, Bektaş' l-Fâhîrî, Mufaddal b. Ebî'l-Fadâ'il, al-Cezerî ve İbn Menklî. Memlûk tarihçileri arasında elbette eskisi gibi din ulemâsı da bulunurdu, al-Bîrzâlî, az-Zehabî, al-Yunûnî ve el-Kutubî gibi. Ayrıca yüksek mevkide olanlardan da kitap yazanlar vardı. Sözgeleşi nâ'ibü's-saltana görevini yapan Baybars' l-Mansûrî gibi.

Çeşitli mevkilerde bulunan kişiler tarafından kaleme alınan bu eserler arasındaki ilişkiler ve eserlerin orijinalite derecesi gözden geçirildiğinde şu genel gözlemler yapılabilir: Yazarların her zaman kaynaklarını vermedikleri görülmektedir. Hadis ilminden gelişen tarih biliminde râvîler zinciri (isnad) önemli bir rol oynamıştı. Al-Cezerî gibi bazı tarihçiler yararlandıkları yazılı ve sözlü kaynakları (eserler, belgeler, anlatan kişiler, görgü tanıkları, kendi hatıraları) titizlikle verirken, diğerleri kaynakları arasına yazıp çoğu zaman "ve kâla'l-mu'errih" (= tarihçi dedi ki) cümlesiyle yetinirler. Bu durumda kaynakları tesbit etmek çok güçtür. Kaynakların birbirleriyle ilişkileri hakkında son yıllarda bazı çalışmalar yapıldıysa da(25) bütün Memlûk tarihçiliğinin bol ve karmaşık kaynak ilişkilerini net olarak ortaya çıkarmak henüz daha mümkün olamamaktadır. Eserler incelendiğinde, yazarların bazan birbirlerinden bölümler boyu aktarma yaptıkları görülür. Hattâ imlâ ve anlam hatalarının bile aynen kopya edildiği olur. O zamana kadar Arap tarihçiliğinde hiç bu kadar çok sayıda eser ortaya çıkmamıştı ve hiç bu kadar çok eser kopya edilmemişti. Bu durum yalnız Şark'a mahsus değildir; çünkü Avrupalı ortaçağ tarihçilerinin de birbirlerinin aynısını yazdıkları bilinmektedir(26). Memlûk tarihçileri bazen aynı anda birden fazla kaynaktan aktarmışlar, bazan da birbirlerinin eserlerinden karşılıklı yararlanmışlardır, al-Cezerî ve al-Yunûnî gibi. Bu durum kaynaklar arasındaki ilişkilerin karmaşıklığı konusunda bir fikir vermektedir.

Burada akla birbirlerinden sktaran, etkilenen ve benzer konuları yazan tarihçilerin kendi tutumlarının ve şahsî görüşlerinin belli olup olmadığı sorusu gelmektedir.

25) Kaynak karşılaştırmaları ve sonuçları için bkz. U.Haarmann, *Quellenstudien*, s. 85-118; D.P. Little: *Introduction*, s. 4-99; B. Schaefer: *Beitraege*, s. 15-58; S. Kortantamér; "Aegypten" s. 16-38; A. Melkonian: *Die Jahre 1287-1291 in der Chronik al-Yunûnîs*, Freiburg 1975, s. 21-37.

26) Bkz. Paul Kirn/Joachim Leuschner, *Einführung, in die Geschichtswissenschaft*, Sammlung Göschen Nr. 270, Berlin 1968, s. 62.

Yazar bazan kullandığı kaynağın düzenini değiştirip ara başlıklar koyarak, dil ve üslup düzeltmeleri yapabilir, beğenmediği şeyleri biraz değiştirir veya çıkartabilir. Kendi söylemek istediği şeyleri ekleyebilir. Böylece yazarların siyasî tutumları, ilgi alanları ve mezhepleri (dinleri) eserlerinden anlaşılabilir. Meselâ Şanlı olan al-Cezerî, Kahirenin oynadığı merkezî rolü ve kendi şehrinin arka planı itilişini hazmedemiyordu. Bundan dolayı o, Sultan Kalavun'un yakınlarının Şam'daki yasa dışı davranışları ayrıntılı bir şekilde anlatır. Türk asıllı Mısırlı İbne'd-Davâdârî ise al-Cezerî veya ondan çıkan (ona giden de olabilir) bir kaynaktan yararlanmasına rağmen bu olaylardan hiç söz etmez(27). Suriye ve Mısır kökenli eserler arasında bir başka fark daha görülmektedir. Suriyeli tarihçiler (meselâ al-Cezerî, İbn Kesîr) din ve bilim dünyasından bol haber verirken Mısırlı tarihçiler (meselâ İbna'd-Davâdârî, aş-Şucâ'î) seçtikleri konuları çoğunlukla siyasî hayattan alırlar.

Bu görüşler ve ilgi alanları arasındaki farklar bir başka soruyu akla getirmektedir: Acaba müslüman ve hristiyanlar tarafından yazılan eserler arasında ne gibi farklar bulunmaktadır? Müslüman tarihçiler çoğunluktadırlar ama bazı hristiyan yazarların eserleri de ele geçmiştir. Sözgelisi Ebu'l-Ferec İbna'l-İbrî (ö. 1286), al-Mekîn İbna'l-Amîd (13. yy) ve Mufaddal İbn Ebî'l-fadâ'il gibi.

Mufaddal'ın tarihi ele alınırsa, hristiyan âlemi hakkında fazla haber bulunmaz. Yazar yalnız eserin sonunda birkaç Kipt patriği hakkında bilgi verir. Mufaddal müslümanın meslekdaşları gibi besmele, hamdele ve başka islamî kalıplar kullanmaktadır. Ancak onun hristiyanlarla ilgili haberleri müslüman tarihçilerin eserleriyle karşılaştırıldığında, onda ufak tefek değişiklikler yapılmış olduğu görülür. Mufaddal hristiyanlarla ilgili bazı olumsuz hadiseleri ya yazmaz; ya da olayı anlatıp hristiyanlarla ilgili bölümü onların lehine değiştirmeye çalışır(28). Sözgelisi, Kahirede çıkan büyük bir yangını anlattıktan sonra -müslüman tarihçiler bu yangında hristiyanların suçlu olduklarını yazarken- "*ve müslümanlar hristiyanlardan şüphe etmeye başladılar*" der ve olayı şu sözlerle kapatır: *Bu durumun gerçeğini en iyi Allah bilir*". Hristiyanlarla ilgili olumlu haberleri ise uzun urun anlatmayı sever.

Memlûk tarihçiliği konusunda söylediklerimizi şöyle özetleyebiliriz: Arap tarihçiliğinin en çok eser ortaya çıkaran devresi Memlûklar zamanıdır. İlk defa bu devirde tarih yazarlarının arasına küçük memurlar ve subaylar katılmıştır. Klasik Arap tarihçiliğinin şeması devam ederse de Memlûk tarihçileri tarafından 'en çok sevilen tip' "*al-havâdis vel-vefeyât*"tır. Dil ve üslup bakımından yeni bir tarz ortaya çıkar. Klasik Arapça, yerini Orta Arapçaya bırakır. Anlatım geniş okuyucu kitlesinin isteklerine göre daha canlı yapılır. Olayları aktarmaktan ziyade okuyucuya hoş vakit geçirtmek amaçlanır. Suriye ve Mısırlı tarihçiler arasında, ayrıca müslüman ve hristiyan tarihçiler arasında bazı farklar belli olur.

Sonuç olarak denilebilir ki Memlûk tarihçiliği, kendine has özellikleri yüzünden Ortaçağ tarihi ve kültürü araştırmaları açısından değerli kaynaklar sunmaktadır.

27) Başka örnekler için bkz. U. Haarmann; *Quellenstudium*, s. 138-141.

28) Bkz. S. Kottantamer, "Aegpten", s. 38-40.